

תרומה ג

ועשרים אמה רוחב ועשרים אמה קומתו ולא ידעין אמה טרקסין אי מהני עשרים ואי מהני ארבעים, ודילמא לא מהני עשרין ולא מהני ארבעין וחללא קא חשיב כותלים לא קא חשיב, תדע דכל היכא דקא חשיב כותלים חשיב לי' לדידי' דתנן ההיכל מאה על מאה ברום מאה . . . כותל ההיכל שש וארכו ארבעים אמה ואמה טרקסין וכ' אמה בית קדשי ה' קדשים . . . אלא קדושת' אי כלפנים אי כלחוץ".

אלא שלפי פשטות הסוגיא דהבבלי (להמסקנא) ה' ידוע להם מקומה של אמה טרקסין (שלא ה' מהני עשרים ולא מהני ארבעים אלא אמה בפ"ע), ורק היו בספק אם קדושתו כלפנים (קד"ק) או כלחוץ (היכל), וכיון שלא היו יכולים לעשות כותל בבית שני (כדלקמן) לכן „עבוד שתי פרוכות", שביניהן אוריר אמה כנגד מקום אמה טרקסין. ולפ"ז לא הו' סיפו במדת הבנין, אלא עשו שני פרוכות במקום הכותל, האמה טרקסין.

אבל הרמב"ם נקט (ע"פ הכס"מ) כדברי הירושלמי ש„נסתפק להם אם עובי הכותל ה' ממדת הקודש או ממדת קודש הקדשים, לפיכך עשו כו' אמה יתירה בין הקדש ובין קדה"ק".

א. כתב הרמב"ם בהלכות בית ה' בחירה: בבית ראשון ה' כותל מבדיל בין הקדש ובין קדש הקדשים עביו אמה וכיון שבנו הבית שני נסתפק להם אם עובי הכותל ה' ממדת הקדש או ממדת קדש הקדשים לפיכך עשו קדש הקדשים עביו עשרים אמה תמימות ועשו הקדש ארבעים אמה תמימות והניחו אמה יתירה בין הקדש ובין קדש הקדשים ולא בנו כותל בבית שני אלא עשו שני פרוכות אחת מצד קדש הקדשים ואחת מצד הקדש וביניהן אמה כנגד עובי הכותל שה' בראשון.

ובכס"מ כותב, שמקור דברי הרמב"ם „כיון שבנו הבית שני נסתפק להם כו" – הוא בירושלמי כלאים, „אמה' טרקסין מה מבפנים או מבחוץ כו' א"ר יוסי מן מה דכתיב' וארבעים באמה כו' הדא אמרה מבפנים כו' והכתיב' ויעש את בית קדה"ק כו' הדא אמרה מבחוץ".

והנה השקט' בגדרה של „אמה טרקסין" ישנה גם בש"ס בבלי (במס' יומא): „אמה טרקסין לא הכריעו בו חכמים אי כלפנים אי כלחוץ, מתקיף לה רבינא מ"ט אילימא משום דכתיב' והבית . . . ששים אמה ארכו . . . וכתיב' וארבעים באמה ה' הבית הוא ההיכל לפני, ו' כתיב' ולפני הדביר עשרים אמה אורך

(9) וכ"ה לסתמא דגמ' שם נא, ב: ורבנן אמרי לך . . . ואיסתפקא להו לרבנן בקדושת' אי כלפנים אי כלחוץ.

(10) ראה שו"ת יצחק ליומא שם ד"ה אלא קדור' שתי', שהקשה על הרמב"ם דכ' דלא כמסקנת הגמ'. וראה בארוכה חסדי דוד לתוספתא יומא פ"ב, יד דוד יומא שם, הר המור' לרמב"ם שם ועוד – דגם להבבלי נשאר הספק מאיזו מדה היא, אלא דמוסיף

(1) פ"ד ה"ב.
(2) פ"ח ה"ד.
(3) ל' הכס"מ.
(4) מלכים א' ו, יז.
(5) ד"ה ג, ח.
(6) נב, א.
(7) מ"א שם, ב.
(8) מ"א שם, כ.

ל"הכל בכתב גו"¹³, דלפ"ז אינו מובן, למה לא בנו כותל בבית שני ורק עשו ב' פרוכות. בדגמ"א איתא הטעם שלא עבדו אמה טרקסין, "כי קאי בתלתין קאי טפי לא קאי" (שכותל דעובי אמה אינו יכול לעמוד בגובה של יותר משלשים אמה), ופרש"י (בסוגיא דיומא¹⁴) "ולוסיף על עובי א"א דכתיב הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל", ובמק"א¹⁵ פרש"י "ולהר-חיבו לא יכלו לפי שמקצרים את ההיכל או את קדשי הקדשים"¹⁷, אבל את"ל דלפי הרמב"ם הא דמוסיפים בין הקדש וקדה"ק אינו שייך ל"הכל בכתב גו", למה לא הוסיפו מדה ד"אמה יתירה" לבנות כותל ו"לוסיף על עובי"?

ב. גם צריך להבין:

בתוס'¹⁸ הקשו מדוע הוצרכו לעשות שתי פרוכות, ולא עשו פרוכת אחת ש' עובי' אמה, ותרצו "דמשמע להו לרבנן פי' דקראי' והבדילה הפרוכת לכם בין

ולבאורה צ"ע¹⁹, כיון שבלאה"כ לא עשו כותל בבית שני, למה הוצרכו לה-ניח אמה יתירה כנגד עובי הכותל, ולא די בעשיית פרוכת²⁰ בין ארבעים דקודש ועשרים דקדה"ק?

גם צ"ע, איך רשאי' להוסיף על מדת הבנין, והרי הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל²¹.

והשינוי בזה הוא בשני דברים: בבית ראשון ה' ההיכל וק"ק ביחד ס' אמה והאמה טרקסין היתה או בתחלת ק"ק באמה הא' או בסוף ההיכל באמה המ' שבו, ולא ה' הפסק כלל בין הקודש וקדה"ק, משא"כ בבית שני (א) ה' קדה"ק כ' אמות תמימות וקדש מ' אמות תמימות, וביניהן (הפסק) אמה יתירה. (ב) ה' שינוי במקום שטח קרקע ההיכל (או קדה"ק) מכפי שהי' בבית ראשון²².

ואין לומר דלהרמב"ם אין בזה סתירה

עוד ספיקות, דאולי הוי אמה בפ"ע כו'. ע"ש. אבל מלשון הרמב"ם, לפיכך עשו קדש הקדשים עבוי כ' אמה תמימות. . . הקדש מ' אמה תמימות והניחו אמה יתירה כו" לא משמע דמפרש בבבלי דג"ז בכלל הספק. ועכ"פ לפי' הכס"מ מקור הרמב"ם הוא מהירושלמי. ואכ"מ.

(10) וראה פי' רי"מ קוים למדות (ירושלים, תשכ"ב) פ"ד מ"ז. חסדי דוד שם. עזרת כהנים שבהערה 21.

(11) ראה תני' יומא שבהערה 13 שאין לחוש אי מוסיפין על איר ההיכל או בית קדה"ק.

(11*) דה"א כח, יט. וראה דרך הקדש (למהר"א אלאפאנדר'י) כג, ד. חסדי דוד שבהערה 10. עזרת כהנים שבהערה 21 (אות ג). ועוד.

(12) ראה שטמ"ק ב"ב ג, ב בשם תוס' הרא"ש: אבל באורך ורוחב לא יוכלו להוסיף מהאי קרא משום דלא יוכלו לשנות הקרקע שנתקדש כבר לאולם לעשותו לצורך היכל וכן מעזרה למזבח אי לא דאשכחו קרא. ועד"ז הוא בקיצור במאירי ליומא כאן, ולוהוסיף בקרקע אי אפשר שהכל ה' מצויר בנבואה כדכתיב הכל כו".

(13) להעיר מתני' ליומא (נא, ב) (נדפס שם נב, א) ד"ה מספקא (וריסב"א יומא שם) בשם הריב"א) ש,אין לחוש אי מוסיפין על איר ההיכל או בית קדשי הקדשים". אלא דנפשטות כוונתו רק על ההוספה באיר ההיכל וקדה"ק (ראה תוס' הרא"ש יומא שם, ואין לחוש במה שמוסיפים על איר ההיכל או בית קדשי הקדשים, כיון שכלאו הכי היתה קדושת מקום החימה באותה קדושה) ולא על ההוספה במקום הקדושה (בשטח הקרקע), וכמ"ש בתוס' הרא"ש ב"ב שם.

(14) ב"ב ג, סע"א.

(15) נא, ב ד"ה אמה טרקסין.

(16) כתובות קו, א ד"ה בדבבי.

(17) וראה גם תוס' ישנים יומא שם ד"ה עבוד שתי: ולקצר בחלל היכל או קדשי הקדשים לא היו יכולין להכל בכתב. ובמאירי יומא כאן: ולוהוסיף ברוחב אי אפשר שהי' איר ההיכל מתמעט מאר-בעים אמה.

(18) ד"ה ועבוד יומא נא, ב.

(19) תרומה כו, לג.

שם אלא פרוכת אחת וכו' נראה דלמשכן קרי מקדש ראשון דאילו בבית ראשון לא הי' פרוכת אלא כותל".

וכבר הקשו²², שמקרא מלא דבר הכ' טוב בדברי הימים²³, ויעש את הפרוכת, הרי שגם בבית המקדש ראשון היתה פרוכת. וכן איתא להדיא בגמרא²⁴ דהוי "פרוכת דבבי", וכן כתב הרמב"ם עצמו בפירוש המשניות²⁵. ותרצו²⁶, דפשיטא שגם הכס"מ ס"ל שלהרמב"ם היתה בפתח האמה טרקסין פרוכת כמפורש בכתוב ובגמ', אלא שכאן קאי הרמב"ם בגדר דפרוכת מדין מחיצה, כמו הפרוכת בבית שני, שזה נלמד מהכתוב (גבי המשכן), "והבדילה הפרוכת לכם גוי", משא"כ בבית ראשון לא היתה הפרוכת מדין, "והבדילה הפרוכת גוי" — כי ההבדלה בין קודש וקודש הקדשים היתה ע"י כותל בנוי ומחיצה גמורה — והפרוכת (על פתח האמה טרקסין) היתה רק משום צניעות, כדאיתא ברש"י²⁷, ולכן כתב הכס"מ שכוונת הרמב"ם במה שכתב (בהמשך לשתי הפרוכות שבבית שני) "אבל במקדש ראשון לא היתה שם אלא פרוכת אחת בלבד שנאמר והבדילה הפרוכת לכם גוי", כוונתו למשכן.

אבל הא קשיא, למה הוצרך הרמב"ם לסיים כאן ש"במקדש ראשון (דהיינו המשכן) לא היתה שם אלא פרוכת אחת בלבד"?

הקדש גוי שמצד חיצון של פרוכת יהא קדש ומתחילת עובי' ולפנים יהא הכל קדש קדשים ולהכי לא מצי למיעבד פרוכת אחת שעובי' אמה ולאוקומה במקום אמה טרקסין דילמא קדושתה כלחוץ ונמצא דמתחילת עובי' ולפנים אינו הכל קדש קדשים . . אבל השתא דעבוד שתי פרוכות ניחא, חדא אוקמורה בתחילת מקום אמה טרקסין והשני' בסוף אמה טרקסין בקדש הקדשים בסוף חלל העשרים של קודש הקדשים לצד החוץ דבוקה למקום סוף אמה טרקסין דאי מקום אמה טרקסין כלפנים הרי מעובי פרוכת החיצונה ולפנים הוה קדשי הקדשים הכל ואי מקום אמה טרקסין כלחוץ מעובי הפרוכת השני' ולפנים הוי קדשי הקדשים".

אבל מדברי הרמב"ם, הניחו אמה יתירה בין הקדש כו' וביניהן אמה כנגד עובי הכותל שהי' בראשון, מוכח דלא ס"ל כהתוס' שהבדילה צ"ל בפרוכת גופא, שהרי הרמב"ם מדייק דשני ה' פרוכות, "אחת מצד קדש הקדשים ואחת מצד הקודש וביניהן אמה כו"²⁸, משא"כ לדעת התוס' (שהפרוכת עצמה מبدלת) הרי פרוכת הא' היתה, "בתחילת מקום אמה טרקסין" באופן שלא היתה אמה שלימה ביניהן.

ולפ"ז אינו מובן, מדוע להרמב"ם לא עשו פרוכת אחת עובי' אמה"?

ג. והנה בהמשך דבריו כותב הרמב"ם "אבל במקדש ראשון לא היתה שם אלא פרוכת אחת בלבד שנאמר²⁹ והבדילה הפרוכת לכם וגוי", ובכסף משנה שם "ומ"ש רבינו אבל במקדש ראשון לא הי'

22 בהגהות הר"י עמדין לרמב"ם שם. שלטי הגבורים שם. וראה גם חסדי דוד שם. ובכ"מ.

23 דה"ב ג, יד.

24 יומא נד, א.

25 מדות שם. וראה גם פיה"מ ליומא נא, ב.

נב, ב.

26 ראה עזרת כהנים שם סוף אות ב'. הר המורי שם. ועוד.

27 מנחות צח, סע"א. וראה יומא נד, א. ועוד.

20 כלשון המשנה יומא שם.

21 וראה שלטי הגבורים לר' אברהם הרופא (מנטובא שע"ב) פ"ד. עזרת כהנים למס' מדות פ"ד מ"ז (בני יוסף את ה).

ובהעשי' נאמר³², "ויבא את הארון אל המשכן וישם את פרוכת המסך ויסך על ארון העדות", וכיו"ב³³.

והיינו שיש שני ענינים בהפרוכת: א) מחיצה מבדלת בין הקודש ובין קודש הקדשים, ב) מסך על הארון.

ועפ"ז יש לעיין בד"ן אמה טרקסין שבבית ראשון:

דבפשטות הרי כיון שמקום אמה זו ה' במקום פרוכת דמשכן ורק שזה ה' כותל בנוי, צ"ל שגם בו היו ב' ענינים אלה, מחיצה בין קודש ובין קודש הקדש, וגם מסך על הארון, וזהו גם פירוש שם, "טרקסין", כפי שהביא רש"י³⁴ מ"ירושלמי"³⁵ שפירושה "לשון פנים וחוצץ", ובתוס'³⁶ "וי"מ מלשון טרוקו גלי שסגור ה' לפנים הימנו הלוחות שניתנו בסי' נ"ז³⁷, דלהפירוש שזהו "פנים וחוצץ" י"ל בפשטות שהוא מטעם שזהו כותל ה' מפסיק בין פנים וחוצץ³⁸, קודש הקדשים

וגם לפי המפרשים כוונת הרמב"ם כפשוטה, דקאי על מקדש ראשון, צ"ב, למה לא הביא הרמב"ם ע"ד פרוכת זו תיכף בתחילת ההלכה? לא מיבעי להפ"י רש שכוונת הרמב"ם בפרוכת זו המבדיל לה היא לכותל המפסיק, האמה טרקסין³⁸ — ה' לו להרמב"ם להתחיל ההלכה: "בבית ראשון ה' כותל מבדיל . . עביו אמה דכתיב והבדילה הפרוכת לכם גו"³⁹, שבבית המקדש ה' כותל בנין במקום פרוכת⁴⁰; אלא גם להפירוש שכוונת הרמב"ם היא כפשוטו, שהיתה פרוכת על האמה טרקסין, מצד הדין ד"הבדילה הפרוכת" (ולא רק מטעם צניעותא)⁴⁰, צ"ב למה לא כלל הרמב"ם שני הענינים יחד: "בבית ראשון ה' כותל מבדיל כו' עביו אמה, וכן פרוכת דכתיב והבדילה הפרוכת לכם גו" (ואח"כ לבאר השינויים בבית שני, שהניחו אמה יתירה כנגד הכותל ועשו ב' פרוכות) — ולמה הזכיר אודות הפרוכת והפסוק "הבדילה גו" רק לאחר שביאר עשיית ב' הפרוכות בבית שני.

ד. והביאור בזה יובן בהקדם ביאור גדרה של אמה טרקסין לדעת הרמב"ם:

דהנה בענין הפרוכת הזה מצינו בקרא כמה לשונות: בציווי הראשון נאמר⁴¹ "והבדילה הפרוכת לכם בין הקודש ובין קודש הקדשים", אבל לאח"ז בציווי הק' מת המשכן נאמר⁴¹, "ושמת שם את ארון העדות וסכות על הארון את הפרוכת",

(32) שם מ, כא.

(33) ראה תצוה כז, כא. ל, ו. ונק' "פרוכת המסך" (ויקהל לה, יב. פקודי לט, לד. במדבר ד, ה). "פרוכת העדות" (אמור כד, ג) — ראה בארוכה תו"ש שם.

(34) יומא נב, א ד"ה טרקסין. ועד"ז בר"ח שם נא, ב.

(35) יומא פ"ה סה"א. כלאים ספ"ח.

(36) יומא שם נא, ב ד"ה טרקסין.

(37) ובב"ב שם ד"ה הנ"ל הוא בשם ר"ת: כלומר שה' מפסיק וסוגר את הלוחות שנתנו בסנין שהיו מונחות בארון שה' בבית קדשי הקדשים. וראה עזרת כהנים למדות שם (כני יוסף ד"ה טרקסין את א' וב').

(38) בערוך ערך טרקסין: לשון יון פנים וחוצץ כלומר מספקא להו אי כלפנים אי כלחוץ. ועד"ז הוא בתוס' ב"ב שם לפי' זה. אבל רש"י לא כתבו. ומה שרש"י כ' בפירושו שם נא, ב ד"ה אמה טרקסין "כך נקראת כותל מחיצה שהפסיק במקדש ראשון" מ-

(28) ראה קרית ספר להמבי"ט לרמב"ם כאן.

(29) כלשון הקרית ספר שם.

(30) כדמשמע קצת מדבריו בפיה"מ מדות שם ועוד (וראה צ"ח יומא שם דמסיים: ונראה דבמקדש ראשון חד פרוכת הוה אלא שה' עובי הפרוכת אמה כעובי חומת טרקסין). וראה בכ"ז בארוכה תורה שלמה מילואים לפ' תרומה ס"ח. וש"נ.

(31) פקדמי ג.

המשמשת את קודש הקדשים, או מגינה על הארון: אבל הרמב"ם ס"ל שלא הרי אמה טרקסין שבמקדש כהרי פרוכת שבמשכן, שהפרוכת כשמה כן היא, ש' משמשת רק כמחיצה המבדלת, או כמסך על הארון, אבל ה'אמה טרקסין' יש בה גם מקום בפני עצמו, שהיא חפצא בפ"ע, אלא שהיתה משמשת ג"כ לשני ענינים הנ"ל (הבדלה בין הקודש וקדשי הקדשים, וכן מסך על הארון), אבל זהו רק פעולתה ואינו מעצם גדרה.

וכן משמע מזה שנקרא מקום זה ב' כתוב בשם בפ"ע, "דביר", וביותר מוכח כן מדברי הזהר"י, שמבאר הכתוב במל' כיס"י: "והי' ככלות שלמה לבנות את בית ה' ואת בית המלך", "דאיהו בית המקדש כגון עזרות ולשכות ובית האולם וה' דביר", הרי שהזהר מנה ה"דביר" כא' מחלקי בית המקדש, ואיך שנפרש הטעם שהזהר מנה ד' ענינים אלה דוקא, הרי בכל אופן מוכח מזה שה"דביר" אינו רק פרט וטפל בחלק אחר של המקדש, אלא הוא ענין בפ"ע (כמו העזרות ולשכות ו- בית האולם).

[ובפרט ע"פ המבואר בכתבי אאמור"ר על הזהר"י, שד' הענינים שנמנו בזהר שם הם, "לנגד ד' אותיות דשם הוי"ו", א"כ

וקודש, והפירוש שהובא בתוס' הוא (בעיקר) מטעם זה שהוא מסך על הארון [והחילוק הוא רק מהו העיקר, זה שהוא מחיצה המפסקת או זה שמגן על הארון, שלכן לדעת רש"י שבעיקר הוא דין מחיצה נק' טרקסין ע"ש פנים וחוצ"י, משא"כ לפי ר"ת וי"מ שבתוס' 41].

ה. ויש לומר שלהרמב"ם שיטה אחרת בזה. ששני הענינים הנ"ל שבפרוכת (ואמה טרקסין), הם רק בתור פרט וטפל בחלק אחר של המשכן ומקדש – מחיצה

מע דרך שמה מצד ההבדלה (והרי הא דמספקא להו לא ה' בבית ראשון אלא בבית שני), ולדעת רש"י נק' אמה טרקסין בבית ראשון.

39) וי"ל דגם בפרוכת שבמשכן, אף שהיו בו ב' הענינים כנ"ל, ס"ל לרש"י שהעיקר הוא הנאמר בפשטות הכתובים בתחלה, "והבדילה הפרוכת לכם בין הקודש גו'" שהיא מחיצה המבדלת. וי"ל שלכן פרש"י תיבת פרוכת בפרשת תרומה תיכף בתחילת הענין "ועשית פרוכת גו'" (כו, לא), "פרוכת לשון מחיצה הוא ובל' חכמים פרגוד דבר המבדיל בין המלך ובין העם" – והרי מפורש בכתוב גופא, "והבדילה הפרוכת לכם בין הקודש ובין קודש הקדשים", וי"ל דקמ"ל, דלא תימא שיש בה שני ענינים, להבדיל בין הקודש וכן למסך על הארון, אלא שהחפצא שלה היא מחיצה, ורק שפועלת גם להיות מסך על הארון. ולהעיר מפרש"י בהציווי (פקודי מ, ג) "ושמת שם את ארון העדות וסכות על הארון את הפרוכת", וסכות על הארון – לשון הגנה שהרי מחיצה היתה.

וראה רמב"ן על הפסוק, "והבדילה הפרוכת לכם בין הקודש גו'" – "הענין שיצוה אותו הכתוב שישם הפרוכת תחת הקרסים כדי שיהא הארון שמה מבית לפרוכת ותבדיל הפרוכת בין הקודש ובין קדש הקדשים". ועי' הנ"ל אולי י"ל דזה שהקדים בפ"י עה"פ הנ"ל (שבו נאמר, "והבדילה הפרוכת גו'") הענין ה' "כדי שיהא הארון שמה בו" הוא כי ס"ל דעיקר דינה דפרוכת הוא כמסך על הארון. ועצ"ע.

40) ולפ"י שלטי הגבורים שם יא, ג (ע"פ הערך בערך טרק (הג')) שגומר קה"ק, משמע דעיקר ענינו הוא לא זה שמבדיל אלא זה שגומר מחיצת קדה"ק, ע"ש ואכ"מ.

41) מ"א ו, טז (ועוד). וראה פרש"י שם.
וכמפורש בתוספתא יומא פ"ב, יא. בגמ' שם נב, א ובפרש"י שם ד"ה דביר. ועוד. וראה רמב"ם הל' כלי המקדש פ"ז הי"ז.
42) ח"ב ד, א.
43) מ"א ט, א.
44) לקוטי לוי"צ הערות לזהר שם.

י' ובכמה מקומות קאי "דביר" על קדה"ק – ראה לדוגמא מזכ"ס שם, כג. שם ט, ו. דה"ה ה, ו. ובכמה מפרשים פ"י כן גם בפסוק הנ"ל דמזכ"ס שם (ו, טו).

„הי' כותל מבדיל כו' עביו אמה, ש' „כותל" אינו דבר עראי, אלא חלק מעצם הבנין. ויש על מקום זה שם בפני עצמו – „דביר".

ובסגנון אחר:

קדֹהֶק חלוק בקדושתו מכל חלקי הבית, שהיא הקדושה הכי נעלית שבכל מקומות המקודשים⁴¹. וקדושתו אינה רק עוד דרגא בקדושה, בדוגמא לשאר ה־קדושות שכו"א מהן מקודשת מדרגא שלמטה ממנה, אלא שקדושתו מובדלת מכל הקדושות⁴² שלמטה ממנו. ולכן אין

ודאי שחל על הדביר שם וחשיבות ל־עצמן.

ובטעם הדבר יש לומר – ע"פ דברי הרמב"ם בריש הל' בית הבחירה „מ"ע לעשות בית לה' כו' ועשו לי מקדש⁴³, וכבר נתפרש בתורה משכן שעשה משה רבינו והי' לפי שעה כו'", ונת' במ"א⁴⁴, שכוונת הרמב"ם בהדגשה זו (שהמשכן הי' רק „לפי שעה", ולכאורה מאי קמ"ל) – שבזה מגדיר החילוק בין המשכן שעשה משה ובית המקדש, שהמשכן הי' רק „לפי שעה" משא"כ בית המקדש הוא בית ובנין קבוע („בית לדורי הדורות"⁴⁵), וזהו היסוד להחילוקים בין פרטי בנין המשכן ופרטי בנין בית המקדש. כלומר: כמה מהשינויים בין בנין המקדש והמשכן באים מהחילוק בין בנין עראי („לפי שעה") לבנין קבוע.

ועד"ז בעניננו: במשכן שהי' רק בנין עראי, „לפי שעה" – הרי הדבר המבדיל בין הקודש וקודש הקדשים (ומגן על הארון) לא הי' חלק מגוף הבנין, אלא רק „פרוכת", ששם זה מורה שאינו דבר קבוע בגוף הבנין, אלא מחיצה בשביל פעולת ההבדלה (או הגנה על הארון): משא"כ בבית המקדש, שהי' בנין קבוע⁴⁶.

(45) תרומה כה, ח.

(46) ראה לקריש חט"ז ע' 302 ואילך. חכ"א ע' 149 ואילך (חידושים וביאורים בהל' בית הבחירה (קה"ת, תשמ"ו) ס"ב, שם ח"ב שיחה ג').

(47) לשון הרמב"ם שם פ"א ה"ג.

(48) מעין דוגמא לדבר בנדודי: „אולם" שהי' בביהמ"ק שלא הי' במשכן. וראה רמב"ם שם פ"א ה"ה שמדייק „ואלו הן הדברים שהן עיקר בבנין הבית כו' ועושים מחיצה אחרת כו' כעין קלעי החצר כו' וכל המוקף במחיצה זו שהיא כעין חצר אהל מועד כו'", שמפשטות המשך לשונו משמע שהוא בדוגמת המשכן, ואעפ"כ רק בביהמ"ק הי' אולם (ראה קריית ספר ובכמה מפרשי הרמב"ם. לקו"ש חט"ז שם הערה 58). אלא שמחמת זה שביהמ"ק הוא

בנין של קבע (ולא „לפי שעה" כהמשכן) הי' מחייב „שהי' לפני הקודש מקום אחד והוא הנקרא אולם". וראה עירובין כ, א ובמפרשים שם. ריטב"א שם כ, ב ד"ה פתח אולם הבית. ושם בסופו: כי האולם עצמו נקרא פתח ההיכל דלפנים מפני שהוא בית שער שלו כו' (וראה גם רד"ק מ"א ו, ג). וראה אנציקלופדי תלמודית ערך אולם. ואפ"מ.

(49) כלים פ"א מ"ז ואילך. רמב"ם הל' ביהמ"ק פ"ז ה"ג ואילך.

(50) להעיר מלשון המשנה כלים שם מ"ט „קדֹהֶק מקודש מהם" ולא כבהקדושות לפני"י „מקודש ממנו". ואולי י"ל דבזה מודגש הבדלת קדושת קה"ק גם מקדושת היכל, דבהקדושות ש' לפני"י קדושת כ"א היא למעלה יותר אבל בערך למקום הקדושה הקודמת, משא"כ קה"ק שאין לו מדרגא שלמעלה מההיכל, „מקודש ממנו", שזה מורה שיש לו ערך לקדושת היכל אלא שהוא למעלה ממנו, ולכן אומר הלשון „מקודש מהם", להורות שקדושת קה"ק מההיכל היא כמו קדושתו והבדלתו מהם, מהדרגות בקדושה שלמטה יותר, שפשיטא שקדושת קה"ק מובדלת מהם לגמרי.

(*) דלשון (רבי'ם). מקודש מהם שבריש מ"ח שם קאי (לא על כמה דרגות (בביהמ"ק). אלא על ע"ירות המוקפות חומה שבמשנה ו).

(**) ראה שושנים לדוד למשניות שם שחי' (בחי' הב') ע"פ החזו"ט, דקדושת אולם והיכל א'. וכבר שקוטש שאפשר לפרש בא"א במשנה. ואכ"מ.

דה"ש⁵⁴ (גם ממקום הקודש, שכל הכהנים נכנסים שם כל השנה), מתאים וצ"ל הפסק ועכבה לפני הכניסה⁵⁵.

ו. ועפ"י יש לומר, שהרמב"ם ס"ל, שגם בבית שני שלא עשו כותל, היו חייבים להניח אמה זו של מקום ה"דביר", שזהו אחד מגדרי "בית המקדש", שצ"ל מקום בפ"ע – רוחב אמה – בין קודש וקודש הקדשים. וענין זה מדויק בלשון הרמב"ם בהלכה זו, שכתב, "ולא בנו כותל בבית שני אלא עשו שתי פרוכות אחת מצד קדש הקדשים ואחת מצד הקדש וביניהן אמה כנגד עובי הכותל שהי' בראשון" – דלכאורה אריכות ל-שון הרמב"ם, כנגד עובי הכותל-שהי' בראשון" מיותרת – אלא שבזה בא ללמדנו, שגדר של בית המקדש מחייב להניח אמה זו.

וזהו גם הטעם שלא עשו פרוכת אחת שעובי' אמה אלא (כלשון הרמב"ם), "עשו שתי פרוכות אחת מצד קדש הקדשים ואחת מצד הקדש וביניהן אמה כנגד עובי הכותל" – כי מטרת עשיית הפרו-כות לא היתה (רק) לשם עשיית מחיצה והבדלה בין הקודש וקודש הקדשים, אלא לשם עשיית מקום ה"דביר"⁵⁶. וזהו שעשו שתי פרוכות מב' הצדדים, שעי"ז

מספיק שההבדלה (הקבועה⁵⁷ בבית ה-מקדש) תהי' רק ע"י מחיצה דכותל (כשאר ההבדלות בין ב' מקומות), אלא צ"ל מקום בפ"ע⁵⁸ שהוא כעין "ממוצע" בין קודש וקודש הקדשים, ומקום זה הוא המבדיל ביניהם⁵⁹.

[ויש לומר שבעיקר הרי זה נוגע ל-הגברא: בכדי ליכנס לקודש הקדשים, מקום הכי מקודש, שאין נכנס שם אלא כהן גדול ביום הכפורים בשעת העבו-

51) כי אף שגם במשכן חלוקה הקדושה דקה"ק אהל מועד כו', הרי כיון שהמשכן אין קדושת עולם, ולא הי' בו, "שום קביעות מקום" כבבית המקדש שהקדושה שבו באופן של קביעות (כנ"ל בפנים), קדושתו קדושת עולם, וקדושת מקום" (ראה שבועות טו, ב. תודיעה או אדי שם (דברי רבינו חיים הכהן). מהרש"א שם טו, א ד"ה אבל בימי שלמה. ועוד), לכן אין הקדושה של מקום קה"ק באופן של הבדלה כ"כ בהמשכן כמו בבית המקדש, רק בו היו זקוקים להבדלה קבועה ע"י הפסק והבדלה קבועה במקום. וראה בארוכה לקו"ש חכ"ס ע' 73 ואילך. חידושים וביאורים שם (ס"ט).

52) אף שמצד קדושתו אינו קדושה בפ"ע אלא או קדושת קודש או קה"ק, אבל הי' חולק מקום לעצמו, ועד שנתייחד למקום בפ"ע, שלפועל אינו מקום עבודה, לא הדיכל ולא דקה"ק. וראה ת"י יומא הנ"ל (הערה 13). גבורת ארי יומא שם (כמילואים) ד"ה ומסתפקא. וראה לקמן ס"ח.

53) בלקו"ש שבעה ערה 51 מבואר, שכיון שקה"ק היא נעלית שלא בערך לשאר חלקי המקדש, לכן אף שבשאר חלקי המקדש כל מקום גבוה ממקום שני, לפי החילוקים שבקדושה שהיא נעלה הימנו, אבל בקה"ק כיון שהבדלתו היא לגמרי, לכן אינו שייך שיתבטא בעלי' דגובה מקום גשמי. ע"ש בארוכה.

אבל אין מזה סתירה להמבואר בפנים, כי פשיטא דשאני הבדלות הקדושה כפי דשייך למקום דקה"ק, שבזה אפ"ל שקדושתו הנבדלת אינה יכולה להתבטא בגובה דמקום גשמי, להמדובר בפנים בענין ההבדלה וכו' בערך דקה"ק המחייב הבדלת מקום לפני קה"ק ולפני הכניסה בו. וד"ל.

54) כלים שם מט. רמב"ם שם הכ"ב.

55) ועפ"י יש להוסיף ביאור ויומא אופן הכניסה לקה"ק בבית שני ע"י הילוך במקום האמה בין ב' פרוכות כל הרוחב מדרום לצפון (משנה יומא נב, ב) שמודגש ביותר ההפסק וההעכבה לפני הכניסה.

56) ולכאורה י"ל שזהו דיוק לשון התוספתא יומא שם, (עד שמגיע לבין שתי הפרוכות המבדילות בין הקדש ובין קודש הקדשים וביניהן אמה) זה מקום הדביר שעשה שלמה, שמוסיף בזה על לשון המשנה (יומא נא, ב) – והיינו לומר דהוי מקום בפ"ע גם במקדש שני.

יעשוהו בקודש או בקדה"ק, אפשר שהם מגרעים ממקום הקודש או ממקום קודש הקדשים] – היו מוכרחים מצד דינו ד"אמה טרקסין" להניח, אמה יתירה".

וע"פ כ"ז יש לבאר גם סיום דברי הרמב"ם, "אבל במקדש ראשון [דהיינו המשכן, לפירוש הכסף משנה] לא היתה שם אלא פרכת אחת בלבד שנאמר והב"ה דילה הפרכת לכם וגו'", שבזה כוונתו להדגיש שעשיית שתי הפרוכות בבית שני הוא (לא עשיית הבדלה בין קדש וקדה"ק, אלא) ייחוד מקום האמה טרקסין, שלכן הוצרכו לעשות בבית שני שתי פרוכות דוקא, דלא כ"במקדש ראשון – המשכן – (שלא היתה שם אלא פרכת אחת בלבד [כיון שגדר פרוכת המשכן הוא כמין] שנאמר והבדילה הפרכת לכם וגו'".

ז. ויש לבאר סיום לשון הרמב"ם הנ"ל גם לדברי המפרשים שכוונת ה'רמב"ם היא למקדש ראשון ממש (ולא למשכן), כי גם במקדש ראשון עשו פרוכת (נוסף על הכותל דאמה טרקסין) – דלכאורה, הו"ל להרמב"ם לכתוב זה בתחילת ההלכה (כנ"ל ס"ג),

ובהקדם, דבהך דינא שנתחדש בבית המקדש לגבי המשכן, שלא מספיק פרוכת לחוד אלא צ"ל כותל של אמה טרקסין (כנ"ל ס"ה) – יש לבאר בשני אופנים:

(א) שלא נתחדש במקדש חיוב חדש, אלא שהחילוק בין גדר משכן וגדר מקדש (לפי שעה או קבוע לדורות) מחייב שבמקדש לא תהי' פרוכת (שמציאותה ותכונתה היא דבר עראי) אלא צ"ל מקום קבוע (כנ"ל סעיף ה).

(ב) שזהו חיוב חדש, מצד "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל", שאינו שייך ל'עשיית הפרוכות ודין', והבדילה הפרוכות

נתייחד מקום אמה זו בפני עצמו [וע"ד פירוש רש"י⁵⁷], ועבוד שתי פרוכות – לקלוט ביניהן אויר מקום המחיצה". משא"כ אם היתה רק פרוכת אחת (גם אם עובי' אמה), הרי נוסף ע"ז ש"פרוכת" הו"ע עראי כנ"ל, הרי ע"י פרוכת אחת שעובי' אמה לא נתייחד מקום זה כמקום נפרד בפ"ע (כנ"ל סעיף ה).

וזהו גם טעם החילוק בין שיטת הרמב"ם ושיטת התוס' במקום פרוכות אלו (כנ"ל ס"ב) – שלהתוס' היו הפרוכות "חדא אוקמה בתחילת מקום אמה טרקסין והשני" בסוף אמה טרקסין", שמשמע מזה שלא היתה ביניהן אמה שלימה, ואילו הרמב"ם מדייק, "וביניהן אמה"⁵⁸ – כי לשיטת התוס' שענינן של פרוכות אלו הוא מצד הדין ד"הבדילה הפרוכות גו", וההבדלה צ"ל בפרוכת גופא (כמ"ש התוס'), לכן הפרוכת החיצונה צ"ל דוקא במקום אמה זו, כדי "שמצד חיצון של פרוכת יהא קדש ומתחילת עובי' ולפנים יהא הכל קדש קדשים"; משא"כ לשיטת הרמב"ם, עיקר עשיית פרוכות אלו היתה לייחד מקומה של האמה טרקסין, וא"כ אדרבה, צ"ל "ביניהן אמה כנגד עובי הכותל שהי' בראשון".

ובזה מתורץ ג"כ זה שלא עשו כותל רחב יותר בבית שני, אף שהניחו אמה יתירה (יותר ממקדש ראשון), כי גם הרמב"ם ס"ל שלא הותר להם להוסיף סתם ברוחב הבנין; אלא שבנוגע לאמה זו, כיון שהיו חייבים לעשות מקום קבוע של אמה בין קודש וקודש הקדשים, ולא היו יכולים לעשותו ממדת הקודש או ממדת קודש הקדשים (כבבית ראשון) כי "נסתפק להם אם עובי הכותל ה" ממדת הקדש או ממדת קדש הקדשים" [ואם

(57) יומא שם.

(58) ראה שלטי הגבורים שם בסופו (יד, א).

שהרי קדש הקדשים נתפרט בכתוב בפני עצמו, „בית המלך“, שמוזה מובן, שזהו ענין בפ"ע, וא"כ אי אפשר לומר שהדביר היא ממדת קדש הקדשים ומקדושתו.

[ואע"פ שבגמ' קאמר דאיסתפקו להו לרבנן בקדושת' דדביר אי כלפנים (קדושת קדה"ק) אי כלחוץ (קדושת היכל) — הרי מצינו שלכמה פירושים ס"ל לר' יוסי שלא ה' בזה ספק, וא"כ יש מקום לומר שגם הזהר הכריע כצד א'.

ועפ"ז ה' אפשר לתרץ ג"כ זה שהזהר הזכיר רק בית האולם ולא הזכיר כלל ההיכל — כי לדעת הזהר קדושת הדביר היא כקדושת (חוץ, דהיינו) היכל⁶³, וא"כ גם ההיכל נכלל בחלוקה ד"דביר⁶⁴.

וזהו שמחדש אאמור, ש"ד דברים . . . לנגד ד' אותיות דשם הוי", ומסדר הדברים מובן, שהדביר הוא נגד אות יו"ד דשם הוי' — שעפ"ז מובן, שקדושת דביר אינו כקדושת היכל אלא כקדושת קדה"ק⁶⁵.

דהנה בנוגע לד' אותיות שם הוי', ידוע, שאות יו"ד (שהיא לנגד בח' חכמה⁶⁶) מובדלת לגמרי משאר אותיות דשם הוי'. וכמו החילוק בין חכמה ושאר הספירות, ובעבודה חכמה ענינה ביטול

לכם גו", וע"ד מ"ש בתוס' 59, „דבמקדש ראשון . . . אמה טרקסין ע"פ הדבור עבד כדכתיב הכל בכתב“ (ומטעם זה אין על האמה טרקסין הגדר ד"והבדילה הפרו"כת גו", שהפרכה עצמה צריכה להבדיל בין הקודש וקדש הקדשים).

ולאופן הב' יש לומר, שזוהי כוונת הרמב"ם בהלכה זו, שבתחילת ההלכה כתב רק „בבית ראשון ה' כותל מבדיל בין הקדש ובין קדש הקדשים“ ולא הביא ע"ז הקרא ד"והבדילה הפרכת לכם גו", ורק בסיום ההלכה, לאחר האריכות ע"ד עשיית שתי הפרוכות בבית שני, מסיים „אבל במקדש ראשון לא היתה שם אלא פרכת אחת בלבד ש-נאמר והבדילה הפרכת לכם וגו", שבוה מדגיש, שהחיוב דעשיית אמה טרקסין (וכן הנחת אמה יתירה כנגד עובי הכותל בבית שני) אינו מדיון „הבדילה הפרכת לכם וגו", שזהו חיוב בפ"ע, וזו היתה מטרת עשיית הפרוכות (שבפתח הכותל) במקדש ראשון (מצד החיוב ד"והבדילה גו")⁶⁰.

ח. והנה הובאו לעיל (ס"ה) דברי הזהר, שמנה ד' חלקי המקדש — „עזרות ולשכות ובית האולם והדביר“, ופירוש אאמור, שהם כנגד ד' אותיות דשם הוי'. ויש לומר, שבהערה זו מחדש אאמור ענין בהלכה בשיטת הזהר.

ובהקדם שבוהר שם מפרש לשון הכתוב „את בית ה' ואת בית המלך“ — „בית ה' דאיהו בית המקדש כגון עזרות ולשכות ובית האולם והדביר . . . בית המלך דא קדש הקדשים“, ומפשטות דב' רי הזהר מוכח, לכאורה, שס"ל שקדושת הדביר אינה כקדושת קדש הקדשים,

(61) יומא שם. ושם נב, א.

(62) ר"ח יומא שם. תוד"ה ועבוד שם בתיווך הב'. תוס' ישנים שם ד"ה מספקא. פיה"מ יומא שם (אלא דלפיה"מ ותוס' ישנים לא נתפרש לאיזה צד נתברר לו אותו ספק).

(63) וכפ"י ר"ח הנ"ל בדעת ר"י.

(64) ולפ"ז לדעת הזהר היכל ואולם ב' קדושות. ומצינו כעין זה בוח"ג קסא, ב. וראה לקו"ש ח"א ע' 149.

(65) וכפ"י הב' בתוס' שבהערה 62.

(66) ראה אגה"ת פ"ד. ובכ"מ.

(59) יומא שם נא, ב ד"ה ועבוד.

(60) ולדיעות הנ"ל במקדש שני הרי זה נכלל בפרוכות אלו. וק"ל.

הקדשים והקודש, כך הוא ברוחניות הענינים, שענינו של הדביר מורה על קדושת קודש הקדשים כפי שהיא פועלת מחוץ לקודש הקדשים.

וזהו החילוק בין קדושת קדה"ק עצמו וקדושת הדביר, דקדושת קדה"ק היא למעלה מאותיות שם הוי', כי "אות" היא כלי המגביל את האור שבו, ואילו קדושת קדה"ק היא למעלה מגדר גבול [ש] לכן מצינו שנקדש הקדשים "מקום ארון אינו מן המדה"⁷⁰, וכמשנ"ת במ"א⁷¹ שזהו ענין של "נמנע הנמנעות"⁷², חיבור של למעלה ממקום ומקום: משא"כ ה"דביר" מרמז על השפעת קדושת קדה"ק בעולם (במקום), אך כיון שזוהי קדושת קדה"ק, הרי זה נרמז באות יו"ד דוקא, בחי' החכמה, שענינה (כנ"ל) ביטול מוחלט, שלכן היא כלי לקדושת קדה"ק, "א"ס ב"ה" שלמעלה מן העולם.

(משוחת ש"פ שמות תשל"ג)

בתכלית, שלכן "אין סוף ב"ה מלובש בבחי' חכמה"⁷³, וכמ"ש בספר התניא⁷⁴ בשם מורו (הרב המגיד), "שא"ס ב"ה הוא אחד האמת שהוא לבדו הוא ואין זולתו, וזו היא מדריגת החכמה".

ועפ"ז מובן, שקדושת הדביר (שכנגד אות יו"ד) היא מובדלת לגבי קדושת כל שאר חלקי המקדש, ובמילא מובן, שאין לומר שקדושתו היא רק כקדושת היכל, כי אין קדושת ההיכל מובדלת לגמרי מקדושת האולם, אלא צ"ל שקדושת דביר היא כקדושת קדה"ק (המובדל לגמרי משאר חלקי המקדש)⁷⁵.

ואין בזה סתירה לזה שהזהר מפרש "בית המלך – דא קדש הקדשים", ש-קדה"ק נבדל גם מהדביר ועד שנתפרש בפ"ע – כי גם להדיעה שקדושת דביר היא כקדושת קדה"ק, יש חילוק (עיקרי) בין קדושת קדה"ק וקדושת הדביר.

ביאור הענין:

כשם שהדביר כפשוטו הוא בין קודש

(67) תניא פ"ח.

(68) פל"ה בהגהה.

(69) ועפ"ז י"ל דבית האולם שבזהר כולל גם

ההיכל (ודלא כנ"ל הערה 64). וראה לקו"ש חל"א שם (ע' 155), ואכ"מ.

(70) יומא כא, א.

(71) ראה ד"ה וטהר לבנו עזרת. לקו"ש ח"א

ע' 319 ואילך. ובכ"מ.

(72) שו"ת הרשב"א ח"א סתי"ח – הובא ונת'

בס' החקירה להצ"צ ע' 68.

תצוה

(ב) למה מאריך רש"י ומפרט כאן סדר לידתם, הרי מפורש הוא בכתוב (בפ' ויצא).

יש מפרשים שכוונת רש"י היא לשלול את הסברא שפירוש "כתולדותם" הוא כפי סדר (התחלת) הולדתם ע"י האמהות (שזו שהתחילה ללדת קודם לחברותי יהיו כל בני קודמים – גם אם מקצתם מאוחרים – לשאר הבנים), ואז יהי הסדר: כל בני לאה (ראובן שמעון לוי יהודה יששכר זבולון) בני בלהה (דן ונפתלי) בני זלפה (גד ואשר). ואח"כ בני רחל (יוסף ובנימין).

ולכן מפרש רש"י "כסדר שנולדו" כל אחד מהשכטים ולא כסדר (התחלת) הולדתם ע"י האמהות.

אבל נוסף ע"ז שעדיין צ"ע למה הוצי-

(4) כ"ה בכל הדפוסים וכת"י רש"י (שתח"י), אלא שבדפוס שני אינו מפרט כולם שעל אבן האחת, ושם הגירסא "ראובן שמעון לוי וגו'". אבל מפרט כולם שעל אבן השנית.

(5) כט, לב ואילך. ולידת בנימין בפ' וישלח לה, טז ואילך.

(6) ר"א"ם לקמן כח, כא.

(7) במפרשי רש"י כאן (ראה אמרי נועם. נח"י). קצור מוזרח. אמרי שפר. מלאכת הקודש. גו"א לקמן כח, כא. דברי דוד שם ועוד) הקשו עוד, דפרש"י לא הוי לא כת"ק ולא כרבי חנינא בן גמליאל (סוטה לו, סע"א ואילך), דלת"ק ה"י יהודה על האבן הראשונה לפני ראובן, ולר' חנינא הוי ששה הראשונים ראובן שמעון לוי יהודה יששכר זבולון, ועל האבן השני בנימין דן נפתלי גד אשר יוסף (כפרש"י סוטה שם) כסדר שנכתבו בפ' שמות בתחלתה, וכתולדותם פ"י, כשמותו שקרא להן אביהן ולא כשמות שקרא להן משה ראובן ולא ראובני שמעון ולא שמעוני כו"ו.

אבל פשוט דרש"י מפרש הכתובים בהתאם לפשט"ם ומביא רק דרו"ל המיישבת פשט"ם, כפי

א. "ששה משמותם על האבן האחת ואת שמות הששה הנותרים על האבן השנית כתולדותם", ופרש"י, "כתולדותם" – "כסדר שנולדו ראובן שמעון לוי יהודה דן ונפתלי על האחת ועל השני גד ואשר יששכר זבולון יוסף ובנימין מלא שכן הוא כתוב במקום תולדתו כ"ה אותיות בכל אחת ואחת".

וצריך ביאור: א) היש חידוש בפירוש רש"י, דלכאורה זהו פירוש הפשוט דתיבת "כתולדותם" – כסדר שנולדו.

(1) פרשתנו כח, י"ד.

(2) ועפ"ז לכאורה וא"י החיבור שבפרש"י בשם נפתלי אשר ובנימין מיותרת. וכ"ה בכמה כת"י רש"י (שתח"י). ובכמה כת"י (שתח"י) ישנה וא"י החיבור בשם יהודה נפתלי אשר ובנימין (ועד"ז הוא בדפוס ראשון דפרש"י). ואולי הוא ע"פ הכתובים דר"פ שמות (ראה סוטה שנסמן לקמן הערה 7). ודוחק, שהרי לפרש"י כאן – שם אינם כסדרם.

ואולי צ"ל וא"י החיבור (רק) בשם נפתלי ובנימין – כיון שבאים לבסוף. וראה פרש"י וישלח לו, כד. צו, טז.

(3) ברא"ם כאן כתב, "תיקן בזה שני תיקונים, האחד שפירושו כתולדות כסדר תולדותם לא כמספרם כפי המובן ממלת כתולדותם (וכ"כ במשמרת הקודש), והשני שיהי פירוש תולדותם כמו הולדם, כאילו אמר כסדר הולדם וה' אומר כסדר שנולדו, לא כסדר שהולידו (מי שהעמיד תולדות תחלה" – ל' השפ"ח. וראה גם גו"א) כפי המובן ממלת תולדותם".

וצ"ע בשניהם – היכי תיסק אדעתין א) לפרש כתולדותם כמספרם, שהם שנים עשר, הרי מפורש בכתוב "ששה.. וששה". ב) לפרש כתולדותם כסדר שהולידו – הרי בתושב"כ לא נאמר כלל הסדר שהולידו, ומנין היינו יודעים סדרם, והרי לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש.

(*) בדפוס ראשון יש וא"י החיבור גם בזבולון, וכ"ה בעוד כת"י רש"י (שתח"י).